

Селянство в умовах ринково-капіталістичної трансформації і суспільно-політичних потрясінь XIX – початку XX ст.

В.Ф. Боєчко

ПОЛЬСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА (1919 – 1925 РР.) І ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Досліджено вирішення аграрного питання в Другій Речі Посполитій у 1919 – 1925 рр., розглянуто процес впровадження урядової аграрної реформи. Доведено, що в міжвоєнний період польська влада сприяла становленню сильних селянських господарств фермерського типу й цьому були підпорядковані аграрні перетворення в польському селі. Проведено порівняння аграрного законодавства Польщі з іншими європейськими країнами.

Ключові слова: польське селянство, аграрна реформа, парцеляція.

In the article the solution of the agrarian question in the Second Republic of Poland in the 1919–1925 biennium, considered implementation of the government's agrarian reforms. It is proved that in the interwar period the Polish authorities promoted the formation of strong farms and farm types that were subject to agrarian reforms in the Polish countryside. Comparison of agrarian legislation of Poland to other European countries.

Key words: polish peasants, agrarian reform, partcelling.

Початок XX ст. став переломним моментом для країн Центрально-Східної Європи. Перша світова війна, розпад багатонаціональних імперій, початок національного державотворення українців, поляків, чехів та словаків, угорців та інших народів стали ключовими проблемами регіону. Нові країни (зокрема, в листопаді 1918 р. постала Польська Республіка), зіткнулися з нагальною потребою швидкого вирішення цілого комплексу внутрішньополітичних проблем. Найбільш актуальним, з огляду на переважно аграрний характер країни, було питання швидкої та ефективної аграрної реформи, яка б задовольнила інтереси польського селянства й створила в країні підґрунтя для розбудови потужного сільського господарства.

Беручи до уваги викладене вище, актуальним є вивчення основних етапів впровадження аграрної реформи в Польщі в 1919–1925 рр. Зауважимо, що окремі питання, співзвучні з обраною нами для вивчення темою, знайшли відображення в історіографії [1; 2; 3; 6; 9; 11; 13; 14]. Водночас поза належною увагою дослідників опинилися сюжети, що стосуються впровадження аграрної реформи в Польщі міжвоєнного періоду в контексті європейських аграрних перетворень. Зважаючи на це, автор статті ставить за мету дослідити цей маловідомий аспект із соціально-економічного та політичного життя Другої Речі Посполитої міжвоєнного періоду.

Післявоєнна Польща була аграрною країною. 64% населення було зайнято у сільському господарстві.

Зокрема, у цьому переконають статистичні дані. Так, згідно з ними, соціальна структура сільського населення на 1921 р. була такою. Заможні селяни становили 6,6% (1,8 млн осіб), середняки – 20,2% (5,5 млн), малоземельні – 26,4% (7,2 млн) [2, 82]. В аграрному секторі домінували дрібні господарства (до 5 га), які становили майже 2/3 усіх селянських господарств, їм належало 15% всіх земель. Великі селянські господарства площею понад 20 га становили 2,7% всіх господарств, їм належало 9,6% всіх земель. Великі земельні маєтки понад 100 га (0,6%) об'єднували 44,8% земель. У 1921 р. 1013,4 тис. карликових господарств володіли лише 2,8% загальної площі, 1138,5 тис. малоземельних господарств охоплювали 11,2%, а 861,1 тис. середньоземельних господарств – 17,3% [5, 411]. Заможні господарства і земельні маєтки переважали у західній частині польської держави, у східній же, поряд із великими земельними латифундіями, співіснувало подрібнене господарство [4, 459].

Провідна роль у соціально-економічному та суспільно-політичному житті польського села міжвоєнного періоду належала великим землевласникам. Попри їх відносно малу кількість (100 тис. осіб з членами сімей), станом на 1921 р. великому польському землеволодінню належало 30,3% від загальної площі сільськогосподарських угідь. Для порівняння, публічна земельна власність (державна, церковна) становила 18%, селянська (господарства площею менше 50 га) – 51,7%. Щоправда, у структурі великого землеволодіння домінували лісові угіддя, у селянських – орна земля [1, 85–86].

Незважаючи на такі високі показники, економічне становище в аграрному секторі польської держави було далеким від бажаного. На нашу думку, скруту, в якій перебувало сільське господарство Польщі, можна пояснити такими причинами. По-перше, ні австро-угорські, ні російські, ні німецькі імперські власті не проводили політику державного протекціонізму щодо цієї галузі. По-друге, негативно на розвитку сільського господарства відновленої Польщі позначилася Перша світова війна. По-третє, низька продуктивність праці.

Відновлення польської державності істотно змінило становище польського села. Було ліквідовано політичні обмеження, дискримінації та національний гніт, що існували в поневолених польських землях в імперську добу. Вагомою ознакою суспільного життя стала політична активність суспільства, зокрема й селянства, яке прагнуло вирішити найбільш болюче

для себе питання – аграрне [9, 129]. Свідченням складності та вагомості вказаної проблеми стало постійне звернення депутатів Сейму до вирішення аграрної проблеми та гострі дискусії щодо майбутнього земельного закону. Загалом у дискусіях, що точилися навколо аграрної реформи в 1919 р. у Законодавчому сеймі, чітко можна виокремити три основних підходи. Селянські партії («Пяст» і «Визволене») прагнули до експропріації за відшкодування великої земельної власності й парцеляції отриманого запасу землі між малоземельними і безземельними селянами. Польські соціалісти висували вимогу одержавлення землі. Праві партії були за погодження з обмеженням прав земельної власності, але в якомога менших розмірах шляхом еволюції, причому повільної.

8 березня 1919 р. Законодавчий сейм ухвалив Закон про здачу в оренду неосвоєних сільськогосподарських угідь, а 10 липня того ж року прийняв ухвалу «Про основи земельної реформи». Цей правовий акт польського сейму передбачав насамперед пришвидшення процесу становлення і зміцнення фермерського (селянського) господарства для створення у Польщі такого аграрного устрою, який «... повинен спиратися, в першу чергу, на сильних, здорових і здатних до інтенсивного виробництва селянських господарств, що ґрунтуються на приватній власності різного типу і величини» [11, 20; 13, 29].

Дії у цьому напрямі мали спрямовувати на створення нових господарств шляхом поселень, збільшення дрібних господарств до розмірів самостійних господарських одиниць, створення невеликих господарств для вирощування овочів, а також заснування баз відпочинку, садків робітників і службовців поблизу великих міст та промислових центрів. У фонд парцеляції і поселень, згідно з постановою, повинні увійти землі, що були власністю держави (казенні й монастирські); взяті під державне управління; власність членів панівних династій чи їх родичів; землі, що були власністю Російського землеробського банку і Пруської колонізаційної комісії; володіння так званої мертвої руки (духовні, єпископські, капітульні, монастирські, приходські) за узгодженням із Апостольською столицею (Ватиканом) та інших громадських організацій; землі, отримані під час війни шляхом лихварства і що стали власністю осіб, які спекулювали землею; землі, що становили власність чи її частину, котрі викупляли у приватних землевласників шляхом законодавчого примусу за цінами, визначеними законом. При викупі, по мірі можливості, передбачали таку черговість, за якої спочатку повинні бути парцельовані маєтки, що погано господарювали чи зруйновані війною, та ті, сервітути котрих не були врегульовані [6, 300–301].

Урядова ухвала оберігала також інтереси поміщиків. Вона передбачала щорічне парцелювання державою 200 тис. га земель державних, військових спекулянтів, занедбаних маєтків і лише в останню чергу – поміщицьких господарств. Для поміщиків визначена вища норма землеволодіння – до 60 га в промислових та приміських районах, 180 га – в сільськогосподарських, до 400 га – на українських, білоруських землях та в західних воєводствах. За відчуження земель понад норму встановлювався високий викуп, який держава оплачувала їх власникам. З цих земель створювався державний земельний фонд,

призначений для парцеляції і продажу ділянками (парцелями) відповідним категоріям набувачів.

Від обов'язкового викупу звільнялися господарства промислово-підприємницького типу, а також маєтки, що спеціалізувалися на насінництві, тваринництві і риболовстві, незалежно від їх площі. Відчужувані лісові масиви, що мали промислове значення, підлягали націоналізації і перетворювалися в одне з важливих джерел доходу державної казни [13, 30].

З державного парцеляційного фонду понад 20% землі (згодом цю норму буде збільшено до 40%) призначалося на створення фермерських господарств. Усі інші землі з цього фонду мали бути розподілені між сільськогосподарськими робітниками і малоземельними селянами. Однак це право було реалізовано лише на папері. Згідно з «Основами земельної реформи», власником землі могла бути лише особа, спроможна організувати самостійне господарство. Тож заможним селянам реформа відкривала великі можливості для зміцнення своїх господарств, тоді як становище незаможних верств, що потерпали від безземелля і малоземелля, суттєво не змінилося.

Проти постанови «Про основи земельної реформи» виступили праві партії, мотивуючи це тим, що примусове роздроблення землі порушує приватну власність; у країні нема великої кількості земель, щоб реформа могла забезпечити малоземельних і безземельних селян; реформа та роздроблення землі знищують сільськогосподарські підприємства, котрі до цього були головними виробниками й постачальниками продовольства для населення країни і на експорт; реформа та роздроблення на сході країни послаблюють землеволодіння й економічні прерогативи поляків. Депутати Законодавчого сейму намагалися довести, що в незалежній Польщі не можна дозволити, щоб значна частина населення підлягала економічній дискримінації, зростання заможності села сприятиме розвитку промисловості й оздоровленню інвестиційної політики [14, 49].

До ухвалення у 1920 р. Закону «Про земельну реформу» державна парцеляція проходила у незначних розмірах. Зазначимо, що у фонд держави у 1919–1920 рр. перейшло 576,5 тис. га так званих «безгосподарних» та інших земель, а розпарцельовано і продано дрібним власникам Польщі лише 50 тис. га [7, 94–95]. Тобто аграрна реформа не вирішила проблеми малоземельних та безземельних селян.

Цілковито поділяємо думку Л. Алексієвець, що ухвалений Земельний закон Законодавчого сейму від 10 липня 1919 р. був, швидше, попередньою програмою майбутніх законодавчих робіт. Їх реалізація залежала від подальших ухвал, передусім про виконання земельної реформи [6, 237].

Складна політична і військова ситуація в липні 1920 р. (поразки польської армії у війні з Радянською Росією, наближення Червоної армії до Варшави) змусила польський сейм повернутися до вирішення аграрної проблеми. Результатом цього став новий закон, в основу якого були покладені виконавчі правила до «Основ земельної реформи» 1919 р. На нашу думку, визначальним при укладанні реформи було прагнення уряду та сейму викликати патріотичні почуття польських селян, заручитися їх підтримкою в

непростий для країни час та схилити його до активної участі у захисті Польської держави. Тож ні уряд, ні сеймові депутати не скупилися на соціальні обіцянки [9, 113]. За новим законом, збільшувалися розміри землі, що підлягала відчуженню і призначалася на парцеляцію й осадництво. Поміщицькі та церковні землі, що перевищували максимальну норму, повинні були викуповуватись за половину їхньої середньоринкової ціни, їх рухомий і нерухомий інвентар також підлягав примусовому викупу.

Для реалізації земельної реформи було створено спеціальний орган – Головне земельне управління, яке розпоряджалося державним парцеляційним фондом. Контроль за виконанням реформи було передано міністру аграрних реформ, а на місцях – окружним і повітовим земельним управлінням та комісіям. Згідно з новим законом, заможні селяни могли створювати самостійні господарства до 15 га або ж докуповувати землю з такою умовою, щоб розмір їхніх господарств не перевищував 23 га, а в східних і західних воєводствах – 45 га [8, 1230–1233]. 80% від усього запасу землі призначалося для наділення безземельних і малоземельних селян, однак перевага при цьому надавалась інвалідам і солдатам польської армії, особливо фронтовикам і добровольцям – учасникам воєн 1918–1920 рр. (за винятком дезертирів і учасників революційного руху, які виступали проти Польської держави). Зауважимо, що протягом 1921–1925 рр. у Польщі було розпарцельовано всього 690 тис. га (5% від площі великих землевласників), з них менше третини припадало на державну парцеляцію, що охоплювала тільки 10% від площі державних площ. У той самий час поміщики збували з великою вигодою для себе 472 тис. га гіршої землі шляхом приватної парцеляції [14, 49].

Оскільки ухвалені земельні закони не були повною мірою введені в дію, рано чи пізно аграрна проблема знову б дала про себе знати. Погіршення економічної ситуації в 1923–1924 рр. учергове актуалізувало земельне питання. В грудні 1924 р. сейм знову повернувся до розгляду питання про проведення аграрної реформи. Зважаючи на складну політичну ситуацію у східних і південно-східних воєводствах, а також враховуючи вимоги політичних сил щодо реформування земельних відносин в інтересах селян, уряд В. Грабського у першій половині 1925 р. запропонував для розгляду в сеймі проект нового закону про обов'язковий викуп землі у деяких категорій приватних землевласників і продаж її селянам. На засіданнях комісії з аграрних реформ і в самому сеймі боротьба розгорнулася передусім навколо питань про норму приватного землеволодіння і викуп землі. Проти цього проекту виступили представники великих землевласників у сеймі. Польська партія «Пяст», партія «Визволене» вирішили піти на компроміс з поміщиками, вимагаючи зменшення розмірів викупу і встановлення максимуму землеволодіння для усіх поміщиків до 60 га.

Найбільш радикальні пропозиції щодо земельної реформи 26 червня 1925 р. внесли фракції Комуністичної партії Польщі (КПП). Польські комуністи стояли на позиціях негайного відчуження без викупу усіх приватних і державних землеволодінь понад 30 га і безкоштовного розподілу їх серед

безземельних і малоземельних селян через селянські комітети, обрані селянами і сільськогосподарськими найманими робітниками кожної громади. Законопроект планувалося також припинення польської осадницької колонізації на українських і білоруських землях. Але здійснення цих перетворень не передбачало ліквідації приватної власності на землю, лише повинно було ліквідувати напівфеодалний стан селянських господарств і забезпечити умови для вільного розвитку аграрних відносин на основі товарного виробництва. Цей законопроект був відхилений більшістю в сеймі [10, 166].

Після тривалого обговорення і внесення багатьох змін до урядового проекту 20 серпня 1925 р. сейм ухвалив новий закон про парцеляцію і осадництво, який вступав у дію з 28 грудня 1925 р. Це був Закон «Про виконання земельної реформи». Він конкретизував положення двох попередніх законодавчих актів сейму з аграрного питання з більшою вигодою для великих землевласників і заможних селян. Уряд брав на себе зобов'язання обов'язкового викупу частини приватновласницької землі за ціною, встановленою спеціальними державними комісіями. Проте за поміщиками залишалася попередня норма землеволодіння з тією різницею, що у східних воєводствах вона зменшувалася з 400 до 300 га [10, 3]. В інтересах великих землевласників новий земельний закон включав до «обов'язкового викупу» і подальшого продажу дрібними ділянками лише землі, де велось нерентабельне господарство. Обов'язковій парцеляції не підлягали лісові масиви і землі у тих господарствах, які мали підприємства з промислової переробки сировини, вели інтенсивне виробництво, спеціалізувались на садівництві, насінництві або тваринництві. З метою заохочення капіталістичного підприємництва поміщикам було надано право збільшувати своє землеволодіння для культивування на промислову переробку картоплі – близько 350 га, цукрових буряків – близько 700 га [10, 3]. Це свідчить про те, що реформа повинна була створити економічні умови для перетворення поміщицьких маєтків у високорентабельні фермерські господарства.

У міжвоєнний період було парцельовано 2654 тис. га землі, створено 734 тис. нових господарств, земельних ділянок. Найбільше землі розділили у Варшавському, Люблінському, Поліському, Познанському, Поморському воєводствах, а найменше – у Краківському і Станіславівському. В країні у господарствах площею понад 50 га все ще залишалося 28,8% оброблюваних земель, хоча вони становили лише 0,5% від загальної їх кількості. Основна маса селянських господарств належала до малоземельних і середньоземельних, причому частка останніх зменшувалася на користь перших [6, 302; 7, 98].

У радянській історіографії тривалий час переважали негативні оцінки польського аграрного законодавства, традиційно його кваліфікували як «буржуазно-поміщицький», такий, що не відповідає інтересам селянства тощо. Проте співставлення проектів аграрних реформ Центрально-Східноєвропейського регіону дозволяє по-іншому оцінювати аграрну політику Польської держави. Так, в Естонії аграрна реформа, проведена в 1919 р., передбачала експропріацію поміщицьких земель і передачу її селянам. Перевага надавалася

добровольцям у війні за незалежність. З маєтків колишніх поміщиків було створено 50 000 хутірських господарств. З 1926 р. уряд почав виплачувати грошові компенсації за експропрійовані землі. Земельний закон Литви (ухвалений у 1922 р.) також передбачав конфіскацію поміщицької землі та поділ її між малоземельними селянами [15, 396–403].

У Чехословаччині аграрним законом від 16 квітня 1919 р. визначався максимальний розмір великого землеволодіння в 150 га оброблюваної землі або 250 га земельних угідь загалом. Відчужені землі мали надходити під контроль спеціального органу – Земельної служби. Без її санкції власник вже не міг розпоряджатися своєю землею, продати або купити її, розділити з іншими власниками. Земельна служба визначала подальшу долю землеволодіння. Відповідно до закону, першочергового розподілу зазнали землі колишніх угорських і німецьких поміщиків. Частина їх відійшла до держави, частину ж отримали чеські поміщики. Проведення аграрної реформи змінило передовсім чеське заможне селянство. 4 млн га орної землі та лісів, конфісковані у 1873 власників, були розподілені таким чином, що 1 млн га відійшло до держави, стільки ж було повернуто чеським поміщикам, а з решти землі було нарізано 8 тис. ділянок по 30 га, що перейшли до селянства; 3,5 тис. ділянок по 15 га було передано колишнім легіонерам [16, 79].

Таким чином, протягом 1919–1925 рр. польська влада планомірно вирішувала аграрне питання. Порівнюючи польське аграрне законодавство з досвідом інших європейських країн, зауважимо таке. Як польська влада, так і уряди сусідніх країн Центрально-Східноєвропейського регіону (Чехословаччини, Естонії, Литви) пішли шляхом парцеляції поміщицького землеволодіння. По-друге, економічну основу майбутнього польського села мали становити високорентабельні фермерські господарства та закріплені інститут приватної власності на землю.

1. Айненкель А. Крестьянство и крестьянские партии в политической системе II Речи Посполитой / А. Айненкель // Социальная структура и политические движения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. Межвоенный период / отв. ред. А. Х. Клеванский. – М. : Наука, 1986. – 248 с.

2. Жарновский Я. Исследование по истории общества в Польши межвоенного периода (Методологические проблемы и первый опыт) / Я. Жарновский // Социальная структура и политические движения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. Межвоенный период / отв. ред. А. Х. Клеванский. – М. : Наука, 1986. – 248 с.; Żarnowski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939 / J. Żarnowski. – Warszawa, 1973. – 434 s.

3. Historia chłopów polskich. T. III. Okres II Rzeczypospolitej I okupacji hitlerowskiej. – Warszawa, 1985; Jakubowska B. Ruch ludowy wobec przeszłości narodowej (do 1939 r.) / A. Jakubowska. – Warszawa, 1995; Landau Z., Tomaszewski J. Gospodarka Polski międzywojennej. – T. IV: Lata interwencjonizmu państwowego 1936–1939. – Warszawa, 1989. – 549 s.; Władnyk T. «Trzecia droga» w myśli gospodarze II Rzeczypospolitej / N. Władnyk. – Kraków, 1994.

4. Зашильняк Л. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. ЛНУ ім. Ів. Франка. / Л. Зашильняк, М. Крикун. – Львів, 2002. – 752 с.

5. Drozdowski M. M. Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej / M. M. Drozdowski // Polska odrodzona. 1918–1939. Państwo. Społeczeństwo. Kultura / dod. red. J. Tomickiego. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1982. – S. 408–462.

6. Алексієвець Л. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. Алексієвець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с.

7. Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф. 495. – Оп. 124. – Спр. 20.

8. Ustawa o wykonaniu reformy rolnej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1920, nr 70, poz. 462.

9. Ajnenkiel A. Od rządów ludowych do przewrotu majowego. Zarys dziejów politycznych Polskich 1918–1926. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1978. – 528 s.

10. Ustawa z 28 XII 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1926, nr 1, poz. 1.

11. Sprawozdanie stenograficzne z 64 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w dniu 7 lipca 1919 r. – Warszawa, 1919. – S. 20.

12. Баран З. До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України

13. Jaworowski W. Reforma rolna. Tekst ustaw i rozporządzeń. – Krakow, 1926. – T. 3. – 346 s.

14. Reforma rolna w Polsce. – Warszawa, 1929. – 169 s.

15. Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів / за ред. Л. Зашильняка. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – 660 с.

16. Історія Чехії / под ред. В. И. Пичета Б. М. Руколь и др. – М. : ОГИЗ, Государственное издательство политической литературы, 1947.

І.Г. Верховцева

ПРОБЛЕМИ СЕЛЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В МАТЕРІАЛАХ «ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ З ПОТРЕБ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ» 1902 – 1905 РР.

Висвітлено погляди учасників «Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості» 1902 – 1905 рр. щодо розвитку в Російській імперії селянського самоврядування у контексті пошуку шляхів оптимізації аграрного виробництва в країні на початку ХХ ст.

Ключові слова: селянське самоврядування, «Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості», волосний суд.

It is highlighted the views of the participants «Special meeting of the needs of the agricultural industry» 1902 – 1905 regarding the development of the peasant of the self-government in Russia in the context of finding of the ways to optimize the agricultural production in the country in the early XX century.

Key words: peasant self-government, «Special meeting of the needs of the agricultural industry», volost court.

Вивчення історії селянського самоврядування в Росії та Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. сприяє осмисленню багатьох проблем демократичного суспільства у цих країнах сьогодні, адже важливою ознакою такого суспільства є місце самоврядування. В імперській Росії пореформеної доби 9/10 населення становило селянство. Його станове самоврядування, власне, мало стати школою, початковою сходинкою для поступового залучення народу до управління своїми місцевостями.

Складовою історії станового самоврядування селян другої половини ХІХ – початку ХХ ст. є сторінка минулого, пов'язана зі спробами російської політичної еліти та громадськості початку ХХ ст. використати селянське самоврядування як засіб оптимізації аграрного виробництва в країні. Зокрема,